

PSYCHOLOGICKÉ ASPEKTY TRESTNÉHO ČINU „obchodu s lidmi“

ÚVOD K TÉMATU

Obchodování s lidmi je především porušování základních lidských práv obchodovaných osob s cílem získat jejich vykořisťováním obchodní profit-zisk. Proto je obchodování s lidmi zároveň velmi lukrativní kriminalitou, spojenou s organizovaným zločinem. „Obchodováním se osoba postupně stává komoditou a může velmi těžko ovlivnit svou situaci, postupně zcela ztrácí kontrolu nad situací, v níž se nachází“¹⁾. Obchod s lidmi je označován jako jedna z forem násilí.

Podle účelu se obchod s lidmi může objevit v následujících podobách: obchodování za účelem práce v sexuálním průmyslu, obchodování za účelem nucené práce, obchodování za účelem práce v domácnosti, obchodování za účelem sňatku, obchodování za účelem žebroty, obchodování s lidskými orgány.

Ministerstvo vnitra od roku 2003 realizuje Program podpory a ochrany obětí obchodování s lidmi (Program). Účast v Programu je dobrovolná a je založena na informovaném a svobodném rozhodnutí každého jedince a nabízí identifikovaným obětem²⁾ celou řadu možností, které jim usnadní nový start do života. U cizinek/cizinců pobývajících na území České republiky je to především legalizace pobytu s výhledem na možnost získání dlouhodobého nebo i trvalého pobytu na našem území. Možnost legalizace pobytu bývá jedním ze silných motivačních faktorů, který ovlivňuje oběti obchodu s lidmi – cizince při jejich rozhodování o vstupu do Programu. Neplatí to však absolutně. Existují i obchodované osoby, které se chtějí co nejrychleji vrátit do země původu, protože tam mají rodiny, děti, známé, a možnost začít nový život v České republice pro ně není zajímavá. Těmto lidem Program nabízí stabilizaci jejich situace, řešení jejich akutních problémů a důstojný návrat do země původu. České oběti obchodování s lidmi a obchodované do zahraničí do Programu prakticky nevstupují. Důvodem může být skutečnost, že nabídka Programu je neoslovuje nebo jsou pro ně naopak podmínky Programu obtížně splnitelné. České oběti obchodované na našem území jsou specifické jak z hlediska sociální struktury, tak i z hlediska jejich potřeb. Jsou to nejčastěji oběti pocházející ze sociálně nestabilního a ekonomicky slabého prostředí, kde se vyskytují nejružnější formy diskriminace včetně domácího násilí.

Program podpory a ochrany obětí obchodování s lidmi však není jenom nabídka, ale i celá řada omezení a povinností. Účinná ochrana obětí by totiž nebyla možná bez jejich aktivní účasti. Oběti musí dodržovat pravidla utajeného azylového ubytování, nesmějí kontaktovat osoby z prostředí, kde došlo k jejich vykořisťování, a musí dbát o to, aby neohrozily sebe ani pracovníky organizací, které o ně pečují. Oběti se zavazují dodržovat podmínky Programu, vstupují do smluvního vztahu s poskytovatelem sociálních služeb a po určité době se musí rozhodnout, zda budou spolupracovat s orgány činnými v trestním řízení. Zejména podmínka spolupráce s policií může být pro některé oběti nepřekonatelnou překážkou bránící jim ve vstupu do Programu. Oběti mívají často špatné zkušenosti s policií ze země původu a nedůvěřují tomu, že by policie mohla jednat v jejich zájmu. Potřebují čas na rozmyšlenou, čas na rozhodování o tom, jak dále naložit se svým životem. Pocit důvěry se navazuje postupně a doba, která je potřebná pro navázání kontaktu s pracovníky podpůrných organizací a policisty, se v jednotlivých případech liší.

Velkou roli zde také hraje skutečnost, v jakém psychickém stavu se oběť nachází. Při práci s oběťmi obchodování s lidmi je třeba mít

na paměti, že mají za sebou traumatizující zážitky, že žily v prostředí, kde platí jiná pravidla, kde byly vykořisťovány a kde se s největší pravděpodobností setkaly s omezováním osobní svobody, psychickým i fyzickým násilím, vyhrožováním a týráním. Důsledkem toho je, že se v praxi často setkáváme s oběťmi, které vykazují známky psychických poruch, zejména posttraumatické stresové poruchy. Práce s nimi vyžaduje značnou dávku trpělivosti, ale i zkušenosti umožňující pracovníkům podpůrných organizací nebo policistům rozpoznat, že oběť se chová divně nečitelně ne proto, že chce působit potíže, ale protože má psychický problém.

Porozumění skutečnosti, že oběť obchodování s lidmi je zvláštní kategorie osob poškozených trestním činem, která vyžaduje jiné přístupy a jiné zacházení, je základem úspěšnosti práce s nimi. Zejména policisté by měli být vedeni k tomu, aby při kontaktu s oběťmi obchodování s lidmi hledali správný přístup, vyvarovali se bagatelizování jejich problémů, přistupovali k nim s potřebným porozuměním a přitom respektovali jejich lidskou důstojnost. Měli by být schopni v obětech vzbuzovat pocit důvěry a motivovat je k dobrovolné spolupráci s orgány činnými v trestním řízení, jejímž cílem je dopadení, usvědčení a odsouzení pachatele. Policisté by měli využít všech dostupných prostředků, aby eliminovali nebo omezili na minimum přímý kontakt obětí s pachatelem. Přímý kontakt s pachatelem je pro oběť tak silným negativním impulsem, že dokáže okamžitě zvrátit celou namáhavou přípravu obětí na výslech.

Násilí páchané na lidech a reakce veřejnosti na oběti obchodu s lidmi jsou výrazně podporovány normami a očekáváním/předsudky příslušníků dané kultury. V naší společnosti se stále objevují protichůdné mýty o obětech obchodu s lidmi, které oscilují od názoru „že inteligentní a slušné holce se to stát nemůže“, až po „může se to stát komukoli a jsme proti tomu úplně bezmocní“. První typ mýtu zlehčuje důsledky dopadu násilí na oběť; je možné jej charakterizovat jako přesvědčení o tom, že oběti mají na násilí svůj díl viny. Podobně i druhý příklad mýtu neodráží skutečnost.

Následující text je příspěvkem k tématu „psychologie obětí obchodu s lidmi“, věnuje se problematice identifikace obchodovaných osob a možnostem přístupu policistů k obchodovaným osobám.

PŘÍSTUPY K „TYPOLOGII OBĚTÍ“

V rámci zkoumání obětí trestných činů se uplatňuje také typologický přístup, kde se odborníci snaží třídít získané poznatky o obětech do podobných skupin (typů). Pro vytváření klasifikačních schémat (typologií) je možné použít různá hlediska; proto i různé typologie obětí. Mezi nejpoužívanější typologie obětí patří: typologie podle trestného činu, který oběť „zažila“ (kopírují obvyklé kategorie deliktů používané v kriminologii), dále typologie obětí podle reakce na trestný čin a typologie obětí podle interakce „oběť-pachatel“ v době spáchání trestného činu³⁾.

Koncem 80. let minulého století se objevily typologické přístupy, které přihlížejí k faktům z konkrétních případů, tedy ne pouze k teoretickým koncepcím z dílny různých psychologických směrů.

¹⁾ www.socioweb.cz/index.php3?disp=aktuality&shw=198&lst=106

²⁾ V textu používáme pojmy „obchodovaná osoba“, „oběť trestného činu – obchodování s lidmi“, příp. „oběť obchodování“ jako synonyma.

³⁾ Blíže k tématu viktimologie např.: Čírtková, L.: Kriminální psychologie. Eurounion, Praha 1998. Zapletal, J. a kol.: Kriminologie. PA ČR, Praha 2004. Netík, K.: Psychologie v právu. CH Beck, Praha; atd.

V té době se totiž prosadil názor, že je chybné zkoumat pouze osobnostní charakteristiky a znaky obětí. Pro porozumění obětem násilných trestných činů (obchodu s lidmi, domácího násilí nebo např. znásilnění) je nutné přihlížet k celkové situaci spáchaného činu.

Na současných pokusech o identifikaci rizikových previktimních faktorů, nejen u trestných činů spojených s násilím, badatelé opouštějí původní mýtus o existenci psychologicky (osobnostně a konstitučně) předem určené oběti. Na místo toho pracují výzkumníci s hypotézou zranitelnosti (*vulnerability*). Zranitelnost je chápána jako komplexní vývojová charakteristika, tzn. že se může měnit v čase. Pro účely zkoumání bývá zranitelnost předběžně definována pomocí vzorců chování a myšlení, které má jedinec sklon použít při zvládání obtížných a nebezpečných situací. Odborně jsou označovány jako „coping“ styly a podle psychologů souvisí s rozmanitými, dříve izolovaně studovanými jevy, jako je například víra ve vlastní schopnosti, iluze kontroly, životní vitalita, autonomie a nezdolnost. Aktuální výzkumy se snaží ověřit, zda takto chápaná zranitelnost sehrává roli významného previktimního, eventuálně reviktimizačního faktoru v případech násilných trestných činů.

Jen těžko lze jednoznačně popsat a definovat osobnost „typické obchodované osoby“. Přesto jedním ze sjednocujících faktorů je – individuální zkušenost – zážitek trestného činu, a to na straně „poškozených“ osob.

U typologií obchodovaných osob, které jsou v současné době k dispozici, bývá rozlišujícím kritériem nějaký vnější faktor/okolnost (např. odkud osoby přišly, dělení podle účelu obchodu, podle způsobu oklamání apod.) – což je důležité, ale pro oblast pomoci a péče o obchodované osoby by bylo zajímavé, doplnit tato fakta o osobnostní charakteristiky.

Při vyhledávání informací a dat o výstupech vztahujících se k tématu „osobnosti obchodovaných osob“ se můžeme setkat s těmito úvahami a různým tříděním:

- „Dělení obchodování s lidmi“: na „tuzemské/domácí“ (migranti z vesnických oblastí do velkých měst v rámci jedné země) a „přeshraniční“.

- V příloze zprávy uveřejněné Ministerstvem vnitra⁴⁾ se jako hlavní typy, s kterými je možné se setkat při obchodování s lidmi za účelem sexuálního vykořisťování, uvádí následující dělení, které se řídí popisem směru migrace/pohybu osob:

- a) obchodování s cizinci do ČR (tzv. „ekonomičtí migranti“ směřující do ČR);
- b) obchodování s občany ČR do zahraničí;
- c) obchodování s oběma skupinami osob na území ČR.

- Podle Aronowitzové existují⁵⁾ následující typy obětí obchodování s lidmi:

- naprosté donucení v případech, kdy byly oběti uneseny;
- osoby, které byly podvedeny tak, že jim byla přislíbena práce v rámci legální ekonomiky, aby později zjistily, že jsou přinuceny k sexuálnímu otroctví;
- osoby, které byly podvedeny polopravdivými sliby o práci v „zábavním průmyslu“ nebo jako tanečnice či striptérky;
- ženy, které před svým odjezdem ze země původu věděly, že budou pracovat jako prostitutky, ale netušily, v jakém rozsahu budou ponižovány, uvrženy do dluhů, kontrolovány a vykořisťovány.

- Kolenčík⁶⁾ uvádí, že oběti obchodu se ženami lze rozřadit do tří základních kategorií:

- v první a zároveň nejpočetnější kategorii se nacházejí oběti – ženy, které odešly do zahraničí s vědomím, že se budou prostitovat, ale bez toho, že by věděly, za jakých podmínek budou nuceny tuto práci vykonávat. To znamená ženy, které prostituovaly, nadále takovou práci odmítají, ale jsou k ní nuceny a nemohou se vrátit zpět do země původu.

- do druhé kategorie patří ženy, které přijaly práci velmi blízkou prostituci, a tušily, že se jednou ocitnou v situaci, kdy budou muset prodávat svoje tělo (striptýzové tanečnice, masérky v erotických klubech, číšnice v „klubech lásky“ apod.).

- třetí kategorii tvoří oběti, které vůbec netušily a ani neodjížděly do ciziny s cílem se prostitovat, ale byly k tomu později donuceny (baby-sitters, únosy děvčat, dětí z ulic; modelky, servírky apod.).

- MV ČR ve svých dokumentech a zprávách uvádí typy obětí, které se vyskytují v praxi⁷⁾:

- osoby, které vědomě a dobrovolně vstoupily do světa sex-businessu, ale setkaly se zde s otrockými podmínkami,
- osoby, které byly oklamány a podvodem, například pod záminkou legální práce v zábavním průmyslu, byly prodány za účelem provozování prostituce,
- osoby, které byly uneseny a poté prodány do sexuálního otroctví; jedná se o obchodování s lidmi v nejdrastičtější podobě.

Nebo:

- osoby, které odešly do zahraničí dobrovolně a s vědomím, že budou vykonávat prostituci, ale netušily, za jakých podmínek budou tuto práci vykonávat,
- osoby, které přijaly práci velmi blízko související s prostitucí a mohly předpokládat, že se dostanou do situace, kdy budou nuceny provozovat prostituci,
- osoby, které byly podvedeny a vůbec netušily, že budou muset prostituovat,
- osoby dopravené do zahraničí násilím.

- Popisu profilu „typické“ oběti obchodování pocházející z ČR se zabývala také studie Mezinárodní organizace pro migraci⁸⁾. Nevládní organizace byly požádány o poskytnutí informací o tom, co se stalo s obchodovanými ženami následně poté, co se o nich dozvěděly příslušné státní orgány, jaké konkrétní formy pomoci ženám byly poskytnuty a informace o stíhání pachatelů. Také byl vypracován dotazník, který se týkal demografického a socioekonomického profilu obchodovaných žen, jejich najímání, získávání, přepravy a podmínek, za jakých zůstávají v cílových zemích. Za roky 1995–1998 byly takto získány údaje o 78 českých ženách obchodovaných do Nizozemska, SRN, Francie a Belgie.

Přestože není k dispozici žádná studie, která by podávala popis „typizovaného profilu“ prostitutky – cizinky obchodované do České republiky, nejčastějšími potenciálními oběťmi sexuálního vykořisťování a obchodu se ženami jsou migrantky z jiných postkomunistických zemí, kde je ekonomická a politická situace méně stabilní⁹⁾.

V případě cizinek na území ČR hraje velkou roli jejich izolace pramenící z neznalosti jazyka a místních zvyklostí. Faktorem, který může výrazně ovlivnit zahájení i průběh trestného stíhání pachatelů obchodování se ženami, je nedostatek zájmu o prostituující osoby, zejména pokud se jedná o ženy z balkánských zemí nebo ze zemí bývalého Sovětského svazu. Skutečnost, že tyto ženy jsou obětmi závažného trestného činu (případně několika trestných činů) a trpí špatným zacházením ze strany svých kuplířů, jsou často zlehčovány. K tomu přispívá i rozšířené přesvědčení, že oběti jsou částečně odpovědné za svůj osud a že se k prostituci rozhodly samy.

Situace obětí obchodu s lidmi – psychologické aspekty

(Psychologický dopad trestného činu na obchodovanou osobu a jejich specifika)

Fenomény, které jsou v odborné literatuře zmiňovány v souvislosti se zážitkem násilí, osobní zkušeností s týráním apod., se dále v textu pokusíme „adaptovat“ na situaci obchodovaných osob. Tedy: „Co všechno může ovlivňovat jednání, chování, rozhodování a prožívání obchodované osoby?“

⁴⁾Více viz Zpráva MV např. na http://www.mvcr.cz/rs_atlantic/data/files/strategie_sex.pdf

⁵⁾Aronowitz, A.: *Smuggling and trafficking in human beings: The phenomenon, the markets that drive it and the organisations that promote it*. In: *European Journal on Criminal Policy and Research*. Vol. 9, No. 2, Summer 2001.

⁶⁾Kolenčík, M.: *Svet nepoznanej reality. História a súčasnosť prostitúcie*. S. 79. L.A.X. media, s.r.o. pre Unil centier prevencie a pomoci DAFNE, Žilina 2000.

⁷⁾<http://www.mvcr.cz/aktualiti/sdeleni/2003/obchod.doc>

⁸⁾Profile of victims of trafficking from the Czech Republic: Background study prepared for the IOM Information Programme to Prevent Trafficking in Women from the Czech Republic. Technical Cooperation Centre for Europe and Central Asia, 1999.

⁹⁾http://www.mvcr.cz/casopisy/kriminalistika/2002/02_04/obchod.html

Zkoumání a zabývání se důsledky zážitku násilí, omezení, nesvobody a donucení na psychiku jedince je důležité zejména z hlediska možnosti identifikace¹⁰⁾ skutečné oběti-obchodované osoby. Jsou-li obchodované osoby traumatizovány dlouhodobě, mění se jejich projevy, a proto jejich reakce na nabídnutou pomoc se často mohou zdát neadekvátní a nelogické. Obchodované osoby mohou být při přijímání pomoci často podezřívavé, neprojevují vděčnost, neprojevují city a jsou nedůvěřivé. Jako reakci na dlouhodobé násilí si oběť vytváří určité mechanismy, které jí do jisté míry život v „násilné situaci“ usnadňují. Změní vzorec chování, který často neodpovídá představě o zneužití, týrané či zastrášené osobě.

U někoho se vyvine pouze některá z uvedených reakcí, u jiného se dostaví celá řada psychických obtíží.

Viktimizace

Viktimizace¹¹⁾ v podobě zážitku trestného činu obchodu s lidmi, produkuje příznačný soubor následných mentálních a behaviorálních reakcí. V procesu primární viktimizace odborníci zmiňují dopady na oběť projevující se jako fyzická, psychická, emocionální¹²⁾ nebo finanční újma. Osobnostní autonomie je zákonitě narušena, dostavuje se bezmocnost a oběť trpí vnitřním pocitem *zneužití*. Sekundární viktimizace s sebou přináší „zranění“, která jsou pro integritu osobnosti a její psychickou pohodu rozhodující. Jde o *pocit nespravedlnosti*, ke kterému může zavdat příčinu např. dosud nedostatečně justiční praxí zažité a respektované postavení poškozené osoby. Dále pak *pocit provizoria*, ve kterém se obchodovaná osoba nachází při eventuálním umístění v azylu.

Pocity obchodované osoby vůči trestnému činu a pachateli (kuplíři) se mohou pohybovat na škále od bagatelizace, překvapení, rezignace, až k pomstě nebo ke vzteku. Časté bývají pocity ambivalentní a rozporuplné. Z toho plyne i otálení s rozhodnutím spolupracovat s orgány činnými v trestním řízení nebo i s vyhledáním pomoci.

Příznaky spadající pod posttraumatickou stresovou poruchu (PTSD) u obětí kriminálního násilí

Při zjišťování hloubky dopadu zážitku násilí na oběť trestného činu se vychází z pojmu posttraumatické stresové poruchy¹³⁾, což se samozřejmě týká i situace obchodovaných osob. Každý trestný čin, tedy i obchod s lidmi, představuje pro oběť silný a nepříjemný zážitek^{*}) – viz. str. 8. Považuje se za zcela standardní (za normální), když se u obchodované osoby rozvinou příznaky PTSD, ale stejně tak je „normální“, když se u oběti žádné symptomy PTSD neobjeví. Následný vznik PTSD proto není ničím neobvyklým.

Dopad trestného činu na oběť a eventuální vznik PTSD zaleží na těchto faktorech¹⁴⁾: previktimní osobnost, okolnosti primární viktimizace a reakce okolí na trestný čin (sem patří přístup profesionálů i blízkých osob). U všech tří oblastí je možno stanovit rizikové momenty – „kritické detaily“, které se mohou zdát jako nevýznamné okolnosti, které ale ovlivňují výsledný dopad kriminálního činu na oběť.

1) Previktimní osobnost – na obecné úrovni jde o celkem neobvyklé konstatace: „osobnostní založení jedince vždy určuje subjektivní význam (závažnost) všech prožívaných situací“. Z konkrétních poznatků možno vybrat tři zkoumané osobnostní aspekty: iluze kontroly, deklarovaný cynismus a předcházející vědomosti o viktimizaci (tzv. poučená oběť).

2) Pro výsledný dopad trestného činu na osobnost mají (podle výzkumů i zkušeností z péče o oběti) klíčovou roli okolnosti: stupeň-míra násilí ukrytého v kriminálním činu, stupeň-míra ponížení (pošpinění) oběti, hodnocení vlastního chování v průběhu činu a chování ostatních na místě incidentu.

3) Reakce okolí – ve smyslu podpory nejbližšího okolí v době těsně po činu, což může výrazně ovlivnit návrat oběti do všedního života.

Zda a v jaké míře se obtíže projeví, je dáno také těmito aspekty:

- prožila-li obchodovaná osoba dříve krizi, která nebyla řádně ošetřena, má pravděpodobně méně síly vyrovnat se s novým nápor (starší krize se může obnovit a oba stresy se navzájem násobí);
- zkušenosti ukazují, že každý z nás vnímá náhlou nepříjemnou událost podle toho, jaká je naše momentální celková životní situace;
- trestný čin pro nás může mít symbolický význam. Kdo byl již před útokem vystaven stresu v té či oné podobě, má duševní energii vázanou jinde a nedostává se mu jí ke zvládnutí nové situace;
- obchodovaná osoba, která má o sobě špatné mínění, může „to, co se jí stalo“ považovat za konečné potvrzení své méněcennosti (zločin, který byl na ni spáchán nebo kterého je účastna, pro ni symbolizuje potvrzení nulové hodnoty vlastní osobnosti);
- u obchodovaných osob, podobně jako u týraných žen (domácí násilí), je situace náročnější v tom, že než se dají z jednoho „útoku“ dohromady psychicky, jsou zraňovány znovu a znovu;
- oproti klasické „oběti trestného činu“ je u obchodovaných osob rozdíl především v tom, že oběti trestné činnosti jsou „zraněny“ jednorázově, a to většinou neznámým pachatelem;
- u obětí trestného činu nejsou výjimkou výroky sebeobviňování (až sebeustrukce), a navíc bývá zaznamenán typický jev, že oběť (i pachatel, který k tomu má ale zcela odlišné pohnutky) minimalizuje rozsah a stupeň spáchaného násilí.

Za zmínku stojí také fakt, že pro ně bývá typické zablokování exprese vzteku. Podobně jako osoby, které mají zkušenost s týráním, nejsou schopny se chovat přirozeně. Jestliže vůči nim někdo prezentuje silné emoce, jako např. vztek nebo zlost. Samy mají tendenci utíkat před konflikty, nejsou připravené ventilovat spontánně své emoce vzteku a zlosti. U žen, které byly týrány, je možné se setkat také s tzv. extrémní laskavostí. Zejména při kontaktu s autoritou projevují nápadnou vstřícnost, neprůbojnost a chtějí vyhovět. U obchodovaných osob bude pravděpodobně výrazněji zastoupen prožitek ztráty životních perspektiv kombinovaný s celkovou netečností až otupělostí. Dlouhodobě týrané osoby není snadné oslovit, v kontaktu se jeví jako málo přístupné, vyznačují se sníženou dynamikou reakcí a projevují malou účast na dění kolem sebe.

Příznaky spadající pod syndrom týrané ženy – „battering syndrom“

Syndrom týrané ženy je definován jako soubor specifických charakteristik a důsledků zneužívání, které vedou ke snížené schopnosti ženy efektivně reagovat na prožívané násilí. Syndrom týrané ženy se skládá z poměrně bohaté mozaiky různých projevů, v konkrétním případě mohou být některé symptomy zvýrazněny, jiné naopak ustupují do pozadí. Mezi charakteristiky uváděné jako důsledky zážitku domácího násilí pro oběť bývá uváděna zvýšená psychická zranitelnost, emocionální labilita, ztráta sebevědomí, ztráta životních iluzí, zejména těch, o které se opírá psychická stabilita jedince, vymizení radosti ze života, ztráta osobních perspektiv, získaná nedůvěra ve vlastní síly, pocit bezmoci a intenzivní pocit viny (sebeobviňování). U obětí domácího násilí se setkáváme s jevy, které u obětí jiných kriminálních činů nenalzáme. Markantní je například přetrvávající vazba k agresorovi, setrvávání ve vztahu s ním, zatajování závažnosti a příčin zranění, popírání viktimizace. Symptomy u týraných osob je možno rozčlenit do tří kategorií. Jsou to příznaky spadající pod posttraumatickou stresovou poruchu (viz výše v textu), naučená bezmocnost a sebezničující reakce.

Naučená bezmocnost představuje specifický důsledek týrání blízkým člověkem. Jejím jádrem je následující tvrzení: „Jestliže se jedinec naučí, že nemá žádnou kontrolu nad nepříjemnými událostmi a že každý jeho pokus změnit nepříjemnou událost končí prohrou, propadne letargii a pasivitě, která v extrémním případě může vést až k jeho smrti“. Ukazuje se přitom, že spíše než skutečná schopnost kontroly rozhoduje víra ve vlastní možnosti nebo-li iluze kontroly. Důležitý význam má také reakce oběti na první incidenty násilí. Osoby, které aktivně zareagovaly v počáteční fázi násilí, týrání či zneužívání (kladly útočníkovi odpor), jsou i pozdě-

¹⁰⁾ K identifikaci obchodovaných osob dále v textu.

¹¹⁾ Proces poškozování a způsobování újmy; z jedince se stává oběť trestného činu.

¹²⁾ Emocionální újma je psychickou záležitostí, kterou oběť vnímá, aniž by došlo k narušení tělesné integrity nebo poškození či ztrátě majetku (jde především o ztrátu pocitu bezpečí, pocitu důvěry v sociální okolí, ztrátu pocitu autonomie, faktu, že mohou o sobě rozhodovat, že mohou volit různé způsoby svého jednání a že odhadují důsledky takového jednání).

¹³⁾ Posttraumatic stress disorder; posttraumatická stresová porucha byla identifikována jako důsledek vystavení závažnému a dlouhodobému stresu a byla uvedena do psychiatrického názvosloví DSM-III jako úzkostná porucha. Vystavení traumatu nevede nutně k vývoji PTSD v jeho plné podobě. K důležitým rizikovým faktorům patří individuální odolnost/zranitelnost.

¹⁴⁾ Čírtková, L.: Forenzní psychologie. Plzeň 2004.

ji schopné účinně zareagovat na pokračující násilí (vyhledají pomoc, odcházejí, utečou (samozřejmě pokud nejsou drženy v zajetí). Naopak u osob s pasivní reakcí na první incidenty se prudce zvyšuje pravděpodobnost dlouhotrvajícího zneužívání a tyto oběti vyhledávají pomoc až v okamžiku, kdy jsou přesvědčeny, že jim jde o holý život. S naučenou bezmocností jde ruku v ruce drasticky snížené sebevědomí. Ztráta pocitu vlastní hodnoty je doprovázena nejistotou, nerozhodností a někdy i pokřivením obvyklých měřítek. Podle Seligmana vede k naučené bezmoci zejména ustavičná frustrace. Proto je tento fenomén častým problémem u obětí domácího násilí. Sebezničující reakce¹⁵⁾ pak reprezentují paradoxní účinky viktimizace a vyvolávají největší rozpaky u laiků. Je třeba zdůraznit, že sebezničující reakce nelze u týraných osob vnímat jako psychopatologii či charakterovou slabost. Jde vlastně o typickou, přirozenou strategii vyrovnávání se s opakovaným a nevypočitatelným násilím, které na oběti páchají její blízcí. Sebezničující reakce se objevují především u dlouhotrvajícího týrání a zahrnují zejména následující jevy: popírání viny útočnicka (týraná osoba připisuje zneužívání mimořádným vnějším okolnostem); minimalizace následků (minimalizuje skutečné následky, nevnímá vážnost situace); odmítání možnosti záchrany (popírá reálné možnosti pomoci, vnímá je jako pro ni nepoužitelné, patří sem také opakované návraty k „obchodníkovi“).

Psychologickým základem sebezničujících reakcí je mentální odpověď na zneužívání, která je pracovně označována jako „manipulace s realitou“. Manipulace v tomto případě znamená, že týraná osoba si vytváří svůj vlastní mentální skript zvláštního světa, ve kterém má i nevysvětlitelné násilí své zdánlivě logické, věcné důvody. Pomocí mentálních konstrukcí se mění nesnesitelná realita tak, aby byla pro oběť přijatelnou, a manipulace dodává oběti i sílu pro přežití.

To je důležitý rozlišující znak mezi skutečnou a předstíranou viktimizací, neboť u zinscenovaných obvinění se u údajné oběti se sebeobviňováním nesetkáme.

Stockholmský syndrom

Jako následek dlouhodobějšího násilí, kterému je obchodovaná osoba vystavena, může v některých případech dojít také k domnělému solidarizujícímu chování obchodované osoby s pachatelem, projevující se např. až zapíráním skutečnějších trestných činů. Tato solidarita může patřit ke strategiím přežití (právě proto srovnatelným s fenoménem zvaným stockholmský syndrom). Může se objevit, zejména pokud je ohrožen život oběti, oběť nemůže utéct anebo si myslí, že nemůže utéct, obchodovaná osoba je izolována od ostatních lidí a když se pachatel chová vůči oběti čas od času vstřícně. Obchodované osoby se nepochybně ocitají v zátěžové situaci, která je nad jejich síly. Dominují v ní dva psychologické momenty: totální závislost na pachateli a strach (podobně jako u obětí-rukojmích).

Stockholmský syndrom se mezi laiky stal synonymem pro vznik hlubokých sympatií mezi rukojmím a pachatelem. Nejmarkantnějším příznakem stockholmského syndromu je „pouze“ dobrovolné stranění pachateli a rozporuplný vztah rukojmích k zachráncům z venku. Ke konkrétním projevům syndromu se dále řadí například neochota vypovídat proti pachatelům (téměř jako by cítili vděčnost, že jim pachatelé darovali život). Vznik sympatií k „vězňákovi“, často agresivnímu, působí na první pohled jako psychologický hlavolam. Pachatel, který drží své oběti násilím (ve své moci), by měl vyvolávat negativně zabarvené pocity jako strach, hnus nebo odmítavou až zlobnou nenávisť. Proto odborníky objev stockholmské reakce přímo vybízel k hledání vhodného vysvětlení. Při cestě za poznáním se problém posunul od emocí (výsledný efekt) ke stresovým reakcím (příčinný faktor). *Stockholmský syndrom je nutné vnímat jako emocionální vazbu motivovanou strachem, nikoli láskou.*

Stockholmský syndrom pravděpodobně představuje spontánní reakci na totální ztrátu kontroly nad vlastním životem, kombinovanou s přetrvávajícím úzkým kontaktem se silným zdrojem nebezpečí. Empirické poznatky nebyly k dispozici, tak přišla ke slovu psychoanalytická teorie obranných mechanismů identifikace s agresorem a regrese. Extrémní strach o život uvolňuje cestu pro identifikaci s agresorem (čímž se oběti iluzorně zbavují pocitu strachu), regrese je pak nastartována faktem totální závislosti na pachateli. Návrat k dřívějším méně zralým, resp. méně realistickým, vzorcům vnímání a chování je způsoben nechtěnou ztrátou

osobní nezávislosti. V souvislosti s možným vznikem stockholmského syndromu jsou zvažovány faktory: osobnost rukojmích, faktor času (podle dosavadních zjištění se nezdá, že by délka doby „držení“ oběti hrála podstatnou roli ve vzniku pozitivní vazby k pachateli).

Obchodovaná osoba se většinou nemůže volně pohybovat, nemůže rozhodovat o svých aktivitách, nemá žádnou možnost volby (oběť chce „přežít“, vnitřní smíření s osobou, která vyvolává strach, používá jako intuitivní strategii k sebezáchově). Akce policie na „zatčení kuplíře“ a „záchranu obětí“ není pro obchodované zcela bez rizika. Z tohoto pohledu může být určité střídavé stranění pachateli motivováno snahou o rychlé vyřešení krizové situace a zájmem „vyvážnout se zdravou kůží“.

Diskuse o psychologickém pozadí stockholmského syndromu nejsou pro zásahové složky tak podstatné. Pro policii je konečným cílem irelevantní, zda jde o emocionální nebo účelovou (vědomou) vazbu. Důležité je pouze, aby policie zakalkulovala přítomnost tohoto fenoménu do své taktiky.

Reviktimizace – fenomén mnohočetné oběti

Obchodované osoby jsou tzv. mnohonásobnými oběťmi; jsou zraňovány opakovaně (ať už fyzicky, psychicky nebo sexuálně), a pokud je takový zážitek ještě spojen se skutečností, že se tak stalo osobou nebo se souhlasem osoby, které důvěřovaly, příp. s ní byly nějak svázány, „zásah psychiky“ je ještě významnější (osoby prodané partnerem, rodiči, kamarádkou apod.).

Konstrukt mnohočetné oběti byl donedávna vnímán jako okrajová záležitost, ale novější výzkumy přinášejí poznatky, které za kritický faktor, který zvyšuje u oběti pravděpodobnost opakovaného poškození dalším trestným činem, pokládají samotný fakt prvního kontaktu se zločinem „na vlastní kůži“¹⁶⁾.

K hlavním charakteristikám opakované viktimizace patří:

- viktimizace je nejlepším prediktorem další viktimizace,
- riziko opakované viktimizace je u osob vysoké v době těsně po činu,
- ochota oznámit trestný čin klesá s každou další viktimizací,
- s každou další viktimizací roste pravděpodobnost vzniku psychologických obtíží.

Pro vysvětlení psychologického pozadí u opakované (mnohočetné) oběti je možno použít model tzv. kariéry oběti, který překračuje horizont obecně pojatých viktimogenních faktorů. Začíná u pachatelů a je založena na předpokladu, že pachatelé se v drtivé většině chovají racionálně (alespoň v hrubých rysech mají plán) a pro „akci“ se rozhodnou až v momentu, když věří, že budou úspěšní. Důležitou roli proto hrají signály, které potenciální oběť vysílá do svého okolí. „Lákavá“ je především snadno zranitelná¹⁷⁾ oběť. Zkoumání a zjišťování zranitelnosti (*victim vulnerability*) osob patří mezi často realizované empirické výzkumy. Předběžné výsledky naznačují, že možným klíčem k odhalování zranitelnosti je celkový vnější výraz životního elánu a sociální kompetence. Zranitelnost jedince není neměnnou veličinou vůči vnějším vlivům, a právě ona hraje důležitou roli při vysvětlování jevu mnohočetných obětí.

Psychologickým základem kariéry oběti může být naučená bezmocnost (zmiňována také u syndromu týrané ženy), pocit vlastní slabosti, jejíž typickým důsledkem jsou submisivní a pasivní vzorce chování. Poškozená osoba se aktuálně potýká s rolí oběti, a tím paradoxně sama zatěžuje větší rizikovostí. Čím hůře poškodil první trestný čin po psychické stránce oběť, tím vyšší je získaná zranitelnost a tím vyšší je pravděpodobnost reviktimizace. Nastoupení na „dráhu (kariéru) oběti“ lze chápat jako nejzávažnější možný důsledek iniciálního trestného činu. Jde o určitou tendenci, ke které v konkrétním případě může, ale i nemusí dojít. Značné riziko reviktimizace vzniká u domácího násilí, týrání, sexuálního

¹⁵⁾ Pro vznik sebezničujících reakcí je podstatná osobní zkušenost s fenoménem „Jekyll a Hyde“. Někteří autoři předpokládají, že rozhodující není ani tak periodický výskyt násilí jako spíše nevypočitatelné střídání dvou modalit chování na straně pachatele. Oběť je decimována střídáním neutrálních či laskavějších podob vztahu s hrubou fyzickou agresí, doprovázenou zjevným nepřátelstvím. „Syndrom týrané ženy“ je vlastně odpovědí na periodický, ale nevypočitatelný výskyt zcela odlišných modalit chování u pachatele. Čím vyhraněnější a vyprofilovanější jsou obě tyto krajnosti, tím pravděpodobněji dochází ke vzniku tzv. paradoxní vazby týrané osoby na partnera a jejím přirozeným důsledkem jsou sebezničující reakce.

¹⁶⁾ Pemberton, A.: Opakovaná viktimizace: železné zákony v praxi. Zpravodaj BKB 2003, 4, str. 3–6.

¹⁷⁾ Zranitelnost oběti se rozumí všechny charakteristiky, které posilují záměr pachatele přejít k akci.

zneužívání, u obětí všech podob násilí a u obětí sexuálních deliktů¹⁸⁾.

Následky znásilnění

V literatuře jsou shrnovány pod pojem „rape trauma“ (česky „trauma ze znásilnění“), který se uplatňuje jako polooficiální nálepka, zastupující především obecně platnou kategorii PTSD. V klinickém obraze jsou navíc u znásilněných zjišťovány příznaky deprese, sociální fobie a kompulzivní poruchy. Bezprostřední následky znásilnění reprezentují akutní reakci na silný stres. Poznátka o chování, následujícím bezprostředně po činu, jsou velmi důležité, protože se o ně zajímá policie i soud a přihlížejí k nim při právním posouzení činu. Ačkoliv toto sdělení působí celkem triviálně, bývá v soudních síních bohužel často ignorováno. Při právním posuzování se nositelé práva pozastavují nad tím, jak se oběť zachovala (např. že přijala cigaretu od pachatele, nasedla s ním do auta atd.), a přikládají jejímu chování mylný význam. Přitom při deliktech vztahového typu (tj. trestnému činu předchází kratší interakce anebo i dlouhodobý vztah) a dále tam, kde neznámý pachatel použil mučivé praktiky, je taková zdánlivě smírná reakce oběti z psychologického pohledu normální, tedy přirozenou reakcí na prožitý stres. Tato bezprostřední smírná reakce ale nesnižuje původní odpor, nejde o usmíření ani odpuštění, jde o bezprostřední a krátkodobou reakci, navozenou strachem. Psychologicky vzato je ve hře stejný mechanismus, který je zmiňován u tzv. stockholm-ského syndromu.

Důsledky komerčního sexuálního zneužívání – situace obchodovaných osob z pohledu prostitutek

Mezinárodní průzkumy ukazují, že prostitutky trpí stejným emocionálním strádáním jako váleční veteráni a oběti mučení. Vaníčková¹⁹⁾ zmiňuje jeden kanadský výzkum, z kterého vyplývá, že prostitutky jsou vystaveny čtyřicetkrát častějšímu riziku stát se obětí vraždy než jiné dívky.

Pokusy o definitivní pojmenování příčin vstupu do prostituce (tedy, co osoby motivuje k tomu, že zvolí tuto možnost) opakovaně selhávají²⁰⁾. V této souvislosti byly zkoumány dva koncepty. Prvním byla zvýšená vnímavost a citlivost. Tento koncept motivace k prostituci zahrnuje psychologické charakteristiky jako pocitu odcizení a bezcennosti v kombinaci s traumatickou událostí (typu znásilnění), které způsobí, že je žena ochotna „podlehout svodům prostituce“. Druhý model pak vyzdvihuje vliv interpersonálních vztahů s osobami, které se prostituci věnují (kontakt s těmito lidmi ženy přiměje vyzkoušet tento druh zaměstnání²¹⁾).

Když se podíváme na výzkumy zaměřené na motivaci k prostituci chování (pokud u obchodovaných osob zařazených do Programu najdeme společný jmenovatel „podle účelu obchodu“ a „nesvobodu a manipulaci“ jako charakteristiku obchodu s lidmi), pak by pravděpodobně nejvíce odpovídal motivaci prvního typu – tedy motivaci vnějším tlakem²²⁾, která je charakterizována jako vmanipulování do sexuálních služeb okolnostmi. Sem autoři zařazují např. dívky, které opustily zařízení ústavní výchovy, které nemají zázemí nebo jsou v některých případech vlastní rodinou „prodány“. Další skupinou mohou být „ženy-živitelky rodiny“, které „zvolily“ tuto cestu k uživení rodiny. Někdy jejich osobní zkušenost z raného dětství a původní rodiny (kde násilné chování bylo normou, chudoba a nedostatek pracovních příležitostí součástí jejich dosavadního života) může pro ně být vstup do prostituce

pocitován jako úleva (nepříjemné věci spojené s prostitucí – násilí – není to pro ně nic, co by z dřívějšíka neznaly). Navíc mají i „nějaké peníze“, „nějaké soukromí“, tedy věci, které nepoznaly.

„Motivace k přijetí obchodnickovy nabídky“ nebo „motivace pro práci v zahraničí“ bývají ve výzkumných studiích často zmiňovány. Konkrétně jsou jako motivace pro práci v zahraničí uváděny: touha naučit se cizí jazyk nebo se zdokonalit v cizím jazyce, a pak ekonomické důvody, tedy představa, že v zahraničí se dají vydělat „dobré“ peníze. Nezanedbatelným motivačním faktorem je touha po nevšedních zážitcích, po poznání cizích zemí, po získání zkušeností²³⁾.

Obtíže související s migrací

Je třeba zmínit i další faktor, který se může odrazit v „profilu obchodované osoby“, a to o vlivu „přemístění“ na duševní zdraví a prožívání jedince. Dlouhodobá migrace je vymezena jako dobrovolné nebo násilné přerušení svazku s dřívějším prostředím.

Nejčastější poruchou duševního zdraví související s migrací je „vykořenění“, tzn. stav duševní krize, která je vyvolána odloučením od vlasti, ztrátou nebo omezením kontaktů s rodinou, přáteli.

Adekvátní reakcí jedince je krátkodobá odezva s nehlubokými depresivními příznaky na počátku pobytu v hostitelské zemi. Je obvykle spojena s únavovým syndromem a trvá maximálně dva až tři měsíce, příznaky postupně slábnou bez nutnosti léčby, pokud má jedinec odpovídající zázemí ve své bezprostřední komunitě²⁴⁾. Tato poslední poznámka samozřejmě není splněna u obchodovaných osob.

Jako neadekvátní reakce bývají v této souvislosti uváděny depresivní rozlady hlubšího charakteru, s tendencí izolovat se. Hrozí nebezpečí zkratkového jednání, např. sebevražedného pokusu. Patologická reakce na „vytržení z kořenů“ by v tomto kontinuu byla spojena s projevy hluboké deprese (neodklonitelná nálada, nezájem, odmítání komunikace) a s poruchami jednání, ve smyslu „extrémní formy rezignace“.

Obecně je imigrace do nového prostředí považována za závažný akt, hluboce zasahující do života člověka.

„Stres z migrace“ je mnohdy přirovnáván k situacím, jimiž musí člověk čelit, např. v případě úmrtí blízkého člena rodiny, rozvodu nebo např. při velkém osobním zadlužení. Je obtížné generalizovat, ale žadatelé o azyl, uprchlíci (a z tohoto úhlu pohledu také obchodované osoby) musí pravděpodobně čelit v tomto ohledu obtížím. Do nového prostředí totiž přicházejí nedobrovolně, mnohdy absolutně nepřipraveni a bez jakýchkoliv osobních kontaktů, materiálních i finančních prostředků.

Obchodování s lidmi má některé společné znaky s ilegální migrací, ale samozřejmě nelze tyto jevy zaměňovat. Pašování (smuggling) i obchodování (trafficking) představuje nelegální formy migrace. Používání a odlišování těchto dvou forem do jisté míry umožňuje hlubší proniknutí do zkoumaných témat, protože právě způsob nebo forma, jak byla osoba „získána“ a následně „obchodována“, ve značné míře určuje její další osud²⁵⁾;

– „pašované“ osoby vždy cestují dobrovolně, „obchodování“ jedinci sice mohou zahájit svoji cestu dobrovolně, také ale může dojít k jejich donucení, nebo dokonce únosu;

– pašování migrantů znamená organizaci či zprostředkování nelegálního vstupu vybraným osobám na území cílového státu a pro organizátory a zprostředkovatele pašování lidí plynou z nelegálního vstupu osob na území cílového státu finanční nebo jiné materiální výhody;

– obchodování s lidmi (trafficking) znamená nábor, dopravu, přemísťování lidí pomocí vyhrožování, s použitím síly nebo jiných forem donucení (únos, podvod, lhaní, zneužití bezbrannosti a zranitelnosti postavení druhého, uplácení nebo příslibu jiných výhod za účelem dosažení souhlasu s jejich exploatací).

A. Aronowitzová nabízí čtyři hlediska, která odlišují pašování lidí od obchodu s nimi:

- pašované osoby cestují vždy dobrovolně;
- obchodované osoby mohou svoji cestu začít buď dobrovolně, nebo k ní mohou být přinuceny, příp. mohou být uneseny;
- obchodované osoby jsou využívány a vykořisťovány po dlouhé časové období;
- existuje vzájemná závislost mezi obchodovanou osobou a organizovanou kriminální skupinou; obchodované osoby jsou vhodné (či použitelné) pro vytváření dalších sítí (najímání pro kriminální účely)²⁶⁾.

¹⁸⁾ Čírtková, L.: Forenzní psychologie. Plzeň 2004, str. 136–141.

¹⁹⁾ In Vaníčková, E.: Dětská prostituce. Grada, Praha 2005, str. 74.

²⁰⁾ Zikmundová, M., Weiss, P.: Motivace žen k prostituci. In: Čs. psychologie, 2004, č. 5, str. 433.

²¹⁾ Potterat, J.J.: Pathways to prostitution: The chronology of sexual and drugs abuse milestones. The Journal of Sex research, 35, 1998, 333–340.

²²⁾ Matoušek, Kolářková, Kodymová: Sociální práce v praxi, Portál 2005, kap. 13: Prostitutky. Zikmundová, M., Weiss, P.: Motivace žen k prostituci. In: Československá psychologie 2004, č. 5, str. 433–437.

²³⁾ Zpráva IOM Bratislava, str. 14, kap. 2.4.,

www.iom.sk/publikacie/trafficking_sk.pdf

²⁴⁾ V. Šerý, O. Bálint: Tropická a cestovní medicína, Medon, Praha 1998.

²⁵⁾ Pozn.: Přehledné definice a vymezení odlišující pašování a obchod s lidmi však ztrácí na své transparentnosti, jakmile chceme porozumět nějaké reálné situaci, např. když osoba jako nelegální migrant dobrovolně přijme práci v domácnosti za menší mzdu, než dostávají tuzemští pracovníci, následně je ale nelegální migrant registrován a musí platit daně.

²⁶⁾ Časopis Kriminalistika 2002, č. 4; cit. z práce: Aronowitz, A.: Smuggling and trafficking in human beings: The phenomenon, the markets that drive it and the organisations that promote it. In: European Journal on Criminal Policy and Research. Vol. 9, No. 2, 2001.

Nejen v literatuře, ale i z informací od nevládních organizací nejen v ČR, se situace obchodované osoby často porovnává se situací vojenských běženců²⁷⁾.

Mezi další důležitá témata, která jsou v současné době studována v souvislosti s obchodem s lidmi a dopadem na psychiku (prožívání) obchodovaných osob, patří:

v rámci způsobů najímání obchodovaných osob se hovoří o „loverboy“ obětích²⁸⁾ (využití závislosti budoucí oběti obchodu s lidmi na blízké osobě), kdy se jedinec do postavení obchodované osoby ocitne díky osobě, které důvěřoval;

studium situace oběti a možných negativních dopadů na osobnost v jednotlivých fázích-periodách obchodu s lidmi (iniciální trauma – jeho „zapamatování a znovuoobjevování“, prožitek úzkosti²⁹⁾; o „psychologických reakcích“, které se mohou u obchodovaných osob objevit a mohou komplikovat nabízenou pomoc a péči (porozumění a práce s externalizovanou agresí u obchodovaných osob, znovuoobjevení prožívaných traumat i po delším časovém období, lingvistické bariéry při psychoterapeutické práci, „tišení“ pocitů viny, budování důvěry v sebe a ostatní).

Identifikace obětí trestného činu jako obchodované osoby

Identifikace³⁰⁾ obchodovaných osob je komplikovaným a časově náročným procesem, který vyžaduje profesionální vedení a podpůrné struktury vytvářející prostor bezpečí a ochrany pro obchodovanou osobu. Někdy je to otázku týdnů i měsíců, než obchodovaná osoba překoná následky újmy (PTSD apod.) a nabude důvěry, která jí umožní promluvit. Předpokladem řešení problému obchodu s lidmi („násilí na druhých lidech“) je existence systému, který je schopen identifikovat (vyhledat) potencionální obchodovanou osobu. Takové konstatování je snadno vyslovitelné, ale obtížnější proveditelné.

Identifikace obchodovaných osob je časově náročná vzhledem ke komplikovanosti této trestné činnosti a vzhledem k celé síti zapojených osob. Interakce mezi obchodníkem s lidmi a obchodovanou osobou má více podob, neboť pachatel často také zdánlivě „chrání“ oběť před úřady, které by ji mohly identifikovat. Oběť se cítí být na pachatelích závislá, například kvůli údajným dluhům.³¹⁾ Navíc jednotliví členové kriminální sítě na sebe berou různé role ve vztahu k oběti, počínaje zneužíváním a kontrolou, a konče podporou a „ochranou“. Prerušení vazeb s kriminálními kruhy je často procesem, nikoli jednorázovým úkonem.

Identifikovat obchodované osoby je základním problémem všech strategií a opatření proti obchodování. Z celé řady důvodů ti, kteří se zapletou do obchodování s lidmi, často nechtějí informovat o své situaci či zkušenostech státní úřady. Možná trpí hluboce zakořeněnými pocity nedůvěry vůči úředním orgánům, které plynou z jejich zkušeností v zemi původu, ale i v zemi určení. Často se obchodované osoby obávají násilné odplaty obchodníků s lidmi proti jim samotným, dětem a členům rodiny doma, obávají se zatčení a vystěhování úřady, vzhledem k nelegálnímu pobytu. Z těchto důvodů je obchodování s lidmi příliš často neviditelným jevem.

Vzhledem k tomu, že obchodované osoby se z počátku ke své situaci většinou nepřiznávají, používá se pojem „domnělé obchodované osoby“ k označení těch jedinců, u kterých je pravděpodobné, že jsou oběťmi obchodování, a kteří by měli spadat do všeobecného záběru Programu a služeb proti obchodování³²⁾.

To, že zatím nejvíce zastoupenou skupinou zařazených jedinců v Programu byly osoby obchodované za účelem nucené prostituce, do jisté míry souvisí i se způsoby identifikace, která je v případě tohoto typu obchodu s lidmi zatím „nejsnazší“, tzn. že pracovníci Policie ČR i nevládní organizace s ní mají nejdelší praxi³³⁾. Vzhledem k tomu, že existuje málo zkušeností s identifikací obchodovaných osob v jiných sektorech, než je sexuální průmysl, je nutné se zvláště zaměřit na informování a školení představitelů odborů, pracovních inspektorátů a dalších orgánů zaměstnanosti tak, aby i jejich pracovníci byli schopni identifikovat obchodovanou osobu.

Rozpoznávání obchodovaných osob – hlavní cesty identifikace

Obchodované osoby mohou rozpoznat a identifikovat pracovníci státních i nevládních institucí, pokud byli s problematikou obeznámeni a proškoleni, a pokud existuje systém následné péče. Také je mohou rozpoznat i „běžní občané“ (kolegové v práci, sousedé a ti, kteří mohou s obchodovanými osobami vejít do kontaktu). Konečně mohou být obchodované osoby také identifikovány orgá-

ny činnými v trestním řízení. Lze předpokládat, že příslušníci v terénu, cizinecká policie apod. budou první, kteří identifikují obchodované osoby, avšak výzkum naznačuje, že pouze menší počet obchodovaných osob je tímto způsobem identifikován.³⁴⁾

Kromě policistů z ÚOOZ se s obchodovanými osobami může setkat prakticky každý policista (kriminální policie, pořádková policie, cizinecká a pohraniční policie), např. při kontrolách míst, kde se provozuje prostituce, během předem připravených policejních akcí nebo akcí podnikaných ve spolupráci s dalšími státními orgány (živnostenský úřad, finanční úřad, hygienická stanice, hasičský záchranný sbor, stavební úřad), dále na policejních stanicích při kontrolách totožnosti. Policista ze základního útvaru informuje o výskytu případů obchodování s lidmi specialistu Služby kriminální policie a vyšetřování nebo ÚOOZ. To však může učinit pouze tehdy, jestliže bude oběť schopna identifikovat.

Podle výzkumu prováděného v Itálii více než 40 % všech obchodovaných osob v sexuálním průmyslu je identifikováno prostřednictvím sociální práce v terénu, prováděné nevládními organizacemi a místními úřady, a prostřednictvím telefonních linek. Klienti prostitutek a další občané pak identifikují více než 22 % obchodovaných osob, a pouze 13,9 % obchodovaných osob, které potřebují pomoc, je identifikováno a předáno policii.³⁵⁾

Práce v terénu je nezbytnou součástí pomoci domněle obchodovaným osobám v prostředí, v němž jsou nuceny pracovat. Respektující, vstřícný přístup sociálních pracovníků ve spojení se základními informacemi o ochraně zdraví a podpůrných strukturách může do vztahu mezi cílovými skupinami a specialisty vnést důvěru.³⁶⁾ Jedním z účinných způsobů, „jak vzbudit důvěru“, se jeví spolupráce sociálních pracovníků s osobami, pocházejícími ze stejné skupiny jako cílová skupina (domnělé obchodované osoby). To může domněle obchodované osoby podnítit k začlenění do podpůrné struktury. Terénní práce navíc umožňuje nevládním organizacím pozorovat a mapovat fenomén obchodování s lidmi a provádět analýzu potřeb jeho obětí.

Obchodované osoby jsou pouze zřídka schopny vymanit se vlastní silou z dané situace. Státní instituce, u kterých je pravděpodobnost, že se dostanou do kontaktu s obchodovanými osobami, by si měly být vědomy zvláštních okolností jejich situace a prokázat citlivost při jednání a kontaktech s nimi a umožnit jim přístup k existujícím mechanismům péče.³⁷⁾

Indikátory a dotazníky

V současnosti neexistují konkrétní nástroje pro stoprocentní rozpoznání obchodovaných osob. Je proto zapotřebí vytvářet, zavádět a společně sdílet seznamy indikátorů a vhodných nástrojů (jako jsou dotazníky, „informační letáky“ pro vymezené skupiny odborníků apod.), které by umožnily rychle rozpoznat obchodované

²⁷⁾ Možná inspirace pro způsob tvorby reintegračních programů – programů pro návrat obětí obchodu s lidmi.

²⁸⁾ http://www.humanityinaction.org/docs/Liga_Sarah_Jen.doc

²⁹⁾ Zimmermann, C.: The health risk and consequences of trafficking in women and adolescents. London School of Hygiene.; Zimmermann, C: Stolen smiles: a summary report on the physical and psychological health consequences of women and adolescents trafficked in Europe.

³⁰⁾ Detekce – identifikace – vyhledání obchodované osoby – „znaky a signály“ obchodovaných osob.

³¹⁾ Výzkum F. Carchediho, který rozvinul několik modelů interakce, aby ilustroval složitost vztahů mezi obchodovanými osobami a dalšími aktéry včetně klientů, sociálních pracovníků a policie. F. Carchedi, Voluntary and Involuntary Prostitution Deriving from Trafficking of Women. Some structural characteristics, přednáška v Praze, 2003.

³²⁾ Toto malé „terminologické odstupňování“ by mohlo napomoci a usnadnit experty zmiňovanou „zdlouhavost a přehnanou formálnost“ při schvalování navržených osob do Programu.

³³⁾ Přestože je systém Programu zaměřen na obchodované osoby v oblasti komerčního sexuálního zneužívání, nelze opomenout i ostatní sféry, kde se jedná o „obchod s lidmi“. Vedle dnes již „zaběhnutých“ forem terénní práce, které se většinou soustředí na sexuální průmysl, by organizace měly rozvinout nové formy, zaměřené na specifické sektory, v nichž k obchodování dochází s vyšší pravděpodobností, například stavenišť, zemědělské práce a oděvní průmysl.

³⁴⁾ Limanowska, B.: Trafficking in Human Beings in South-Eastern Europe: Current Situation and Responses to Trafficking in Human Beings in Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, the Federal Republic of Yugoslavia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Moldova, Romania, ODIHR/UNICEF/UNOHCHC 2002, str. 152.

³⁵⁾ Protection of Victims of Trafficking and the Fight against Crime (Italy and the European Scenarios) Research Report, Associazione On the Road, 2002, str. 88.

³⁶⁾ Zkušenost potvrzuje nevládní organizace v západní a střední Evropě; např. Dortmund Mitternachtsmission (<http://standort-dortmund.de/mitternachtsmission>).

³⁷⁾ Zpráva expertní skupiny o obchodování s lidmi díl I a II, IKSP Prameny, 2005, str. 241–245.

nebo ohrožené osoby. Seznamy indikátorů („dotazníky“) je možné považovat za jeden z nástrojů identifikace, ale je třeba připomenout, že nemohou (pouze takto izolovaně použité) s jistotou určit, zda konkrétní osoba byla obchodovaná. Rozhodně jsou zapotřebí i další opatření a výcvik personálu.

Tento úkol v současné době plní např. „identifikační/prověřovací otázky“ používané Policí ČR, La Stradou. Pro evidenci výjezdů k incidentům s prvkem domácího násilí byl policistům distribuován vzor strukturovaného úředního záznamu, který umožňuje postihnout v krátkém čase na místě zákroku všechny základní informace. Na základě těchto úředních záznamů je následně vyvíjena další činnost. Obdobnou proceduru je možné si analogicky představit i u případů obchodu s lidmi.

K vytvoření takovéhoto pomůcky by mohla přispět i pilotáž probíhající v rámci projektu ICMPPD³⁸⁾. Má řešit formu, způsob a obsah vzdělávání zainteresovaných složek policie na všech úrovních. Manuál (Training Manual a Background reader³⁹⁾ – evropské kurikulum v oblasti boje proti obchodování s lidmi – je určen pro policisty v základních policejních funkcích osmi členských a dvou kandidátských zemí a jeho ověření probíhá, včetně transformace na české podmínky a překladu. Tvoří jej kapitoly: Obchod s lidmi – Legislativní nástroje pro boj se zločinem (mezinárodní, evropské a národní nástroje); Proces obchodu – Fáze procesu a různé formy obchodu; Multidisciplinární přístup k obchodu s lidmi; Sběr a analýza informací v procesu boje proti obchodu s lidmi a také kapitola nazvaná „Identifikační proces – Důležitost identifikace obětí“⁴⁰⁾

Policisté – přístup k obchodovaným osobám

Způsob chování policistů má v potenciálních obětech obchodování vzbudit důvěru (problematika „komunikace s obětí trestného činu“). Policisté sehrávají svým přístupem k obětem obchodu s lidmi klíčovou úlohu. Setkávají se s nimi často jako první, a právě na jejich přístupu k oběti záleží, jak se oběť bude dále chovat, zda k nim získá důvěru nebo s nimi odmítne komunikovat, zda bude poskytovat cenné informace nebo uvádět nepravdivé údaje. Důležité je mít na paměti, že obchodované osoby nejsou pouze oběťmi trestné činnosti, z čehož jim plyne nárok na lidský soucit a práva, ale i to, že pokud získáme jejich důvěru a spolupráci, může to být významně napomoci boji proti organizované trestné činnosti.

Motivovat policisty ve výkonu k profesionálnímu přístupu při řešení „obchodování“ by měl zejména nadřízený. Např. i tím, že výjezdům do „podniků“ sám přikládá prioritu a vede své lidi k tomu, aby v kontaktu s potencionálními obchodovanými osobami byli nejen citliví, ale i profesionální v tom žádoucím slova smyslu (k tomu by měl přihlídnout např. při hodnocení svých podřízených).

Policisté, kteří se z titulu své profese dostávají do prostředí obchodu s lidmi, prostitute (komerčního sexuálního zneužívání) se v tomto prostředí mohou velmi snadno dostat do potíží. I ze zkušeností z jiných zemí se ví, že toto nebezpečí je reálné. Kromě rizik spojených s alkoholem, peněží je zde také nebezpečí kompromitace policistů s úmyslem poškodit je nebo je přimět ke korupčnímu jednání. K určité minimalizaci těchto rizik je možné sestavit „specifičtější etický kodex policisty“⁴¹⁾, ale mohou jej využít i osoby z jiných institucí, které se v prostředí prostituce „pohybují“.

Taková pravidla chování mají za cíl zachovat integritu policistů a jednotlivé policisty chránit. Zde by své místo našlo i téma „předcházení korupce u policistů“; pracovníci policie zainteresovaní v tomto druhu trestné činnosti jsou velmi často terčem pachatelů, kteří se je snaží „zkorumpovat“.

Kromě běžných norem slušnosti, integrity a závazných vymezení v Etickém kodexu Policisty ČR, mohou být stanovena např. tato pravidla pro policisty:

kontakty s majitelem by měly být zcela profesionální (formální postup);

zákaz scházet se s lidmi pracujícími v prostituci mimo pracovní dobu a zákaz navštěvovat podniky soukromě, tam, kde policista pracuje;

během kontrol nepřijímat jídlo nebo pití (pokud bude důvod cokoli konzumovat, policisté to zaplatí tak, aby to bylo zřetelně vidět);

zákaz individuálních obchodních kontaktů s osobami z prostředí prostituce.

Všemi těmito „maličkostmi“ je možno obětem obchodu never-

bálně zdůraznit, že mezi policistou a majitelem podniku existují jasné hranice a že policisté zaujmají profesionální postoj.

Právě proto je výběr profesionálů, kteří pracují s „lidskými zdroji“, zásadní. Pracovat na důvěře s obětí trestného činu, ve vhodnou chvíli použít tu „správnou“ metodu a styl práce, je v této oblasti sítěžnější. Za významný faktor v interakci s obětí trestného činu lze považovat přístup pomáhajícího pracovníka nebo policisty v roli „pomáhajícího pracovníka“. Jeho styl může být rozhodující pro to, zda osoba v pozici „klienta služby“ zvolí odpor, nebo změnu své situace.

Motivační působení

Při snahách o motivační působení na jedince si odborníci z oblasti pomáhajících profesí kladou základní otázku: „Máme co nabídnout našim klientům výměnou za jejich aktuální situaci/chování?“ Otázka by mohla být položena i takto: „Co může náš klient v rámci svých životních zkušeností najít jako dostatečný důvod/motiv ke změně své současné situace?“

Sociální práce nedisponuje jednoznačně akceptovaným modelem sociální práce se „sociálně vyloučenými“. Přesto má řadu konceptů, které lze k práci se znevýhodněnými skupinami vcelku neproblematicky vztáhnout. Jedním z nich je koncept zmocnění či zmocňování (empowerment⁴²⁾. Cílem zmocnění je posilování schopnosti jednotlivce, skupiny či komunity kontrolovat různé (pokud možno všechny) aspekty své životní situace. Vedle této stránky se v souvislosti se zmocněním hovoří o potřebě spravedlivé (spravedlivější) distribuce zdrojů a rovných vztahů mezi lidmi. Zmocňující sociální práce je chápána jako *posilování jednotlivců, skupin a komunit, aby byli více schopni kontrolovat svou životní situaci cestou svépomoci a vlastních aktivit.*

Necháme-li se inspirovat způsoby motivování při práci s oběťmi domácího násilí, téměř shodně se ve všech „návodcích“ uvádí – *zajistit důvěru*. Současné musí mít oběť jistotu, že jí bude poskytnuto zázemí, pomoc v nejširším pojetí, pokud se rozhodne situaci řešit.

Motivovat oběť-obchodovanou osobu lze tím, že jí dáváme najevo, že násilí a to, „co se jí děje“, není normální. Je dobré najít bod, který je pro ni důležitý a dává jí smysl života (např. děti). Od takového bodu nebo životní kotvy se dá „odpíchnout a motivovat obchodovanou osobu „na cestě ven“. Strategii je zde stejný postup jako u velké většiny klientů sociálních služeb – „nenaléhat“, ale vytvářet prostor, příp. strukturovat pro ni výchozí situaci a nabízet reálné varianty i s jejich riziky.

Např. způsob terapeutické práce s fenoménem „naučené bezmoci“: „to, co se Vám děje, není normální, nemusíte se rozhodnout hned, jsme tady a víte, kde nebo jak nás kontaktovat, můžete přijít kdykoli znovu“. „Mám o Vás strach, to, jak se s Vámi jedná a co nyní prožíváte, není běžné“. „Až se rozhodnete, jsem tady a existují možnosti, jak z toho ven.“

A co můžeme udělat: pravděpodobně mám hned nesdělí, že je obchodovaná (zeptat se, zda něco nepotřebuje, ale nenutit ji), nabídnout informaci o pomoci („zda se mi, že se tady necítíte dobře. Nechám Vám tady kontakt na jednu nestátní instituci, která by vám mohla pomoci, můžete tam zavolat“)⁴³⁾.

I tak málo kroků může pro obchodovanou osobu znamenat velmi mnoho. Pro osobu, která má strach, je zmatená a neorientuje se v situaci, může být nabídka konkrétní možnosti pomoci velmi důležitá, a pokud ji nevyužije sama, může ji předat dál.

³⁸⁾ International Centre for Migration Policy Development.

³⁹⁾ Awareness Training on Trafficking in Human Beings for Police, Border Guards and Customs Officials in EU Member States, Accession and Candidate Countries, AGIS 2004; <http://www.icmpd.org/default.asp?nav=capacity&folderid=-1&id=508>.

⁴⁰⁾ Unit 4 Identification Processes, str. 42–59 zmíněného manuálu.

⁴¹⁾ Informace o Etickém kodexu Policie České republiky policistů je možno najít na www.www.strankach.mv.cz.

⁴²⁾ V tradiční sociální práci se po dlouhou dobu kladl velký důraz na koncept „uschopnění“ (enabling) – šlo o to klienta vybavit potřebnými znalostmi a dovednostmi, které mu měly umožnit lépe žít. Zatímco koncept uschopnění je individualistický (problém vidí zejména v individuálních nedostacích), **zmocnění** znamená pomoc lidem, aby získali větší moc (kontrolu, vládu) nad vlastními životy a životními podmínkami; „uschopnění“ je užší koncept, který nebere v úvahu širší sociální kontext života klientů, „zmocnění“ s tímto konceptem sdílí některé prvky (osobní změna), avšak důraz klade na změnu strukturálních nerovností.

⁴³⁾ Interní materiály ze semináře Ligy lidských práv.

Motivace a motivování není manipulace

Manipulace je způsob komunikace, kdy pod vlivem emocionálních argumentů rozhodujeme, měníme své postoje, jednáme v souladu s cíli manipulátora. Při manipulaci přijímáme cizí názory dobrovolně, ale manipulace může mít také podobu přímého nebo nepřímého donucení (výhrůžka, hrozba, zastrašení, psychologický nátlak). Záludnost manipulačního chování spočívá v tom, že na první pohled nám není obvykle jasné, o co jde. Oblíbeným trikem manipulátorů je činit oběť odpovědnou za vývoj a řešení situace. Pravý viník negativního jevu zůstává v pozadí, nebo se dokonce stylizuje do role „posledního spravedlivého“. Manipulativní jednání a chování je takový způsob zacházení jednoho člověka s druhým, které je nerovnocenné, nerespektuje druhého jedince, ale naopak jej zneužívá pro své osobní cíle. Existují dvě formy násilí – agrese (verbální nebo fyzická) a manipulace.

V mnoha případech se, podle opakovaných vyjádření expertů, „obchodované“ osoby ztotožní např. se svou rolí prostitutky, a tím se etablojí do kriminálního prostředí, ve kterém se nacházejí⁴⁴. Případný zákrok policie pak vnímají jako útok státní moci proti jejich způsobu života a odmítají vystupovat jako svědci (o absolutní nefunkčnosti běžných nástrojů používaných k vynucení výpovědi svědka podle TrŘ, např. pokuta, není pochyb)⁴⁴). Z doporučení expertů vyplývá, že ke zvýšení motivace je nutné těmto osobám dát pocit bezpečí a poskytnout jim jisté záruky, že budou podniknuty všechny kroky pro to, aby jim za jejich výpověď nehrozila msta ze strany pachatelů ani jiná rizika spojená s jejich svědectvím.

Text je součástí sociologicko-psychologické studie: Blatníková, Š., Trávníčková, I.: „Motivační a demotivační faktory ovlivňující obchodované osoby při rozhodování o vstupu do Programu podpory a ochrany obětí obchodování s lidmi“, která byla zpracována pro OPK MVČR v roce 2006.

PhDr. Šárka BLATNÍKOVÁ,
psycholog

Institut pro kriminologii a sociální prevenci, Praha 5

Další literatura a odkazy na zdroje uvedeny ve výše zmíněné studii.

^{*)} Slovo „trauma“ v psychologickém smyslu je hluboké emoční zranění, spojené se stresující událostí. Známe dva typy traumatu. Prvním typem je jednotlivé, intenzivní a neočekávané trauma, ve kterém je typickou posttraumatickou reakcí zejména znovuprožívání traumatické události s hlubokou intenzitou. Objevují se typické vizualizované vzpomínky („flashbacks“), které vzbuzují úzkost, strach a pocit bezmoci, a provází je vysoká vegetativní aktivace. Přítomny bývají úzkostné sny, ve kterých se traumatická situace opakuje. Následně vyhýbavé chování, typické pro posttraumatický stres, je výrazem obranného mechanismu, který redukuje úzkost, snahou vyhnout se všemu, co trauma připomíná. Okolnosti, které spouští vtíravé vzpomínky, provázené úzkostí („reminders“), mohou být kromě vlastních traumatických vzpomínek i zdánlivě neutrální (například čas, počasí, předměty, oblečení). Reakcí na vtíravé traumatizující vzpomínky je vyhýbavé chování, které sice vede k momentální ochraně před neúnosnými emocemi, ale omezuje také funkce a blokuje skutečné zpracování traumatu.

Druhým typem traumatu je opakující se a relativně předpověditelná traumatická zkušenost, kterou je obtížné odvrátit.

Obranné mechanismy vedou k vyhnutí se bolestivým emocím pomocí popření reality, disociace, obrácení agrese proti sobě a podobně. Může jít také o spolupůsobení těchto dvou typů traumatizace, což bývá patrné právě při traumatické ztrátě blízké osoby.

Traumatický proces je výsledkem interakce následujících faktorů:

- stresoru, kterým je v našem případě fyzické nebo sexuální násilí, „nešťastná událost“ apod.;
- typu osobnosti, způsobu obranných mechanismů, a zejména subjektivního významu traumatu pro postiženou osobu. Trauma na subjektivní rovině není zcela shodné s objektivní deskripcí a intenzita traumatizace může být posílena právě subjektivní interpretací samotné obchodované osoby;
- emoční a sociální podpory, kterou postižená osoba dostane od svého sociálního okolí (sem patří i včasná terapeutická intervence).

⁴⁴⁾ www.ok.cz/iksp/docs/304.pdf; Obchodování se ženami z pohledu ČR, IKSP Studie.